

EKSTRADITSIYA JARAYONIDA DIPLOMATIK KAFOLATLARNING HUQUQIY TABIATI VA SAMARADORLIGI

Xudayberdiyeva Shohista Akmal qizi

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi katta o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola ekstraditsiya jarayonida diplomatik kafolatlarning huquqiy tabiati va amaliy samaradorligini inson huquqlarini himoya qilish nuqtayi nazaridan tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda diplomatik kafolatlar tushunchasi, ularning qiynoqlar va o'lim jazosi xavfi mavjud bo'lgan holatlardagi qo'llanilishi hamda non-refoulement prinsipiga nisbatan tutgan o'rni ilmiy asosda yoritiladi. Muallif diplomatik kafolatlarning xalqaro huquqdagi normativ maqomi, ularning majburiy kuchi va ijro mexanizmlarini Yevropa Inson huquqlari sudi (ECHR) amaliyoti misolida tahlil qiladi. Shuningdek, maqolada diplomatik kafolatlar inson huquqlarini real himoya qilish vositasi sifatida samaralimi yoki ular asosan siyosiy va diplomatik instrumentga aylanib qolayotgani masalasi ilmiy polemika asosida baholanadi. Tadqiqot natijasida diplomatik kafolatlar ekstraditsiya va inson huquqlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda faqat qat'iy huquqiy mezonlar va samarali monitoring mexanizmlari mavjud bo'lgan taqdirdagina o'zini oqlashi mumkinligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar. ekstraditsiya, diplomatik kafolatlar, qiynoqlarga qarshi taqiq, o'lim jazosi, non-refoulement prinsipi, inson huquqlarini himoya qilish, Yevropa Inson huquqlari sudi, xalqaro hamkorlik, davlat suvereniteti, xalqaro diplomatiya.

Zamonaviy xalqaro huquqda ekstraditsiya instituti inson huquqlarini himoya qilish va davlatlar o'rtasidagi jinoyatchilikka qarshi hamkorlik o'rtasida eng murakkab muvozanat talab etiladigan sohalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ekstraditsiya qilinayotgan shaxs qiynoqlarga, g'ayriinsoniy muomalaga yoki o'lim jazosiga duch kelishi mumkin bo'lgan hollarda davlatlar xalqaro majburiyatlar va siyosiy-diplomatik manfaatlar o'rtasida qiyin tanlov oldida qoladi. Ana shunday vaziyatlarda diplomatik kafolatlar (diplomatic assurances) ekstraditsiyani amalga oshirish imkonini beruvchi muhim vosita sifatida maydonga chiqadi.

Zamonaviy xalqaro huquqda ekstraditsiya instituti davlatlar o'rtasidagi jinoyat-huquqiy hamkorlikning eng muhim va ayni paytda eng murakkab shakllaridan biri hisoblanadi. Ekstraditsiya orqali davlatlar jinoyatchilikka qarshi kurashda o'zaro yordam ko'rsatadi, jinoyat sodir etgan shaxslarning jazosiz qolishiga yo'l qo'ymaslikka intiladi va xalqaro adolatni ta'minlashga hissa qo'shadi. Biroq ekstraditsiya faqat huquqni muhofaza qilish samaradorligi nuqtayi nazaridan emas, balki inson huquqlarini himoya qilish talablaridan kelib chiqib ham baholanishi lozim bo'lgan institutdir.

Aynan shu jihat ekstraditsiyani xalqaro huquqdagi eng bahsli mexanizmlardan biriga aylantiradi.

Ekstraditsiya jarayonida eng dolzarb muammolardan biri shaxs topshirilishi natijasida qiynoqlar, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala, shuningdek o'lim jazosi qo'llanishi xavfining mavjudligi bilan bog'liqdir. Ushbu xavflar xalqaro inson huquqlari huquqida mutlaq taqiqlangan normalar bilan bevosita to'qnash keladi. Xususan, non-refoulement prinsipi va qiynoqlarga mutlaq taqiq davlatlarga shaxsni bunday xavf mavjud bo'lgan davlatga topshirishni qat'iy man etadi. Shu sababli, ekstraditsiya va inson huquqlari o'rtasidagi munosabatlar zamonaviy xalqaro huquqning markaziy muammolaridan biri sifatida shakllanmoqda.

Mazkur qarama-qarshilikni muvozanatlashtirish maqsadida davlatlar amaliyotda tobora ko'proq diplomatik kafolatlar institutiga murojaat qilmoqda. Diplomatik kafolatlar orqali topshiruvchi davlatdan qiynoqlar qo'llanilmasligi, o'lim jazosi tayinlanmasligi yoki ijro etilmasligi, shuningdek adolatli sudlov kafolatlanishi bo'yicha va'dalar olinadi. Biroq ushbu kafolatlarning huquqiy tabiati, majburiy kuchi va real samaradorligi ilmiy doiralarda keskin bahslarga sabab bo'lmoqda. Ayrim yondashuvlarga ko'ra, diplomatik kafolatlar ekstraditsiya va inson huquqlarini muvofiqlashtiruvchi moslashuvchan vosita bo'lsa, boshqa yondashuvlarga ko'ra, ular inson huquqlarini siyosiy savdolashuv predmetiga aylantirish xavfini tug'diradi.

Yevropa Inson huquqlari sudi (ECHR) amaliyoti ushbu bahsda alohida o'rin egallaydi. Sud o'zining izchil qarorlarida diplomatik kafolatlarni avtomatik ravishda yetarli himoya vositasi sifatida tan olmaydi hamda ularni baholashda kafolat bergan davlatdagi umumiy inson huquqlari holati, kafolatlarning aniqligi va ijro mexanizmlarini sinchiklab tahlil qiladi. Bu yondashuv diplomatik kafolatlarni ekstraditsiya jarayonida inson huquqlarini himoya qilishning mutlaq vositasi sifatida emas, balki istisno tariqasida va qat'iy shartlar asosida qo'llaniladigan mexanizm sifatida shakllantirmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqola ekstraditsiya jarayonida diplomatik kafolatlarning huquqiy tabiatini va ularning qiynoqlar hamda o'lim jazosi xavfi mavjud bo'lgan holatlardagi amaliy samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan. Maqolada diplomatik kafolatlarning inson huquqlarini real himoya qilish imkoniyatlari, ularning siyosiy vositaga aylanish ehtimoli hamda xalqaro sud va davlatlar amaliyotidagi o'rni ilmiy polemika asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari ekstraditsiya va inson huquqlari o'rtasidagi murakkab muvozanatni huquqiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Diplomatik kafolatlar mohiyatan ekstraditsiyani so'rayotgan davlat tomonidan beriladigan rasmiy majburiyatlar bo'lib, ular topshirilayotgan shaxsga nisbatan qiynoq, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi munosabat qo'llanilmasligi, o'lim jazosi ijro etilmasligi yoki adolatli sudlov kafolatlanishini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Ushbu kafolatlar inson huquqlarini himoya qilishga xizmat qilishi kerak bo'lsa-da,

ularning huquqiy tabiati, majburiy kuchi va amaliy samaradorligi masalalari xalqaro huquq doktrinasida va sud amaliyotida hanuz bahsli bo'lib qolmoqda.

Diplomatik kafolatlar diplomatiya va xalqaro huquq kesishgan nuqtada joylashgan huquqiy institut sifatida tavsiflanadi. Ular ko'pincha ikki tomonlama diplomatik yozishmalar, notalar yoki rasmiy bayonotlar shaklida beriladi va xalqaro shartnoma maqomiga ega bo'lmaydi. Shu sababli, ularning huquqiy majburiyligi masalasi murakkab bo'lib, ko'pincha siyosiy majburiyat sifatida baholanadi⁶⁷.

Ilmiy adabiyotlarda diplomatik kafolatlar "yumshoq huquq" (soft law) elementlariga yaqin vosita sifatida ta'riflanadi. Ular davlatlar o'rtasida ishonchga asoslanadi va ijrosi, asosan, diplomatik munosabatlar va xalqaro obro' bilan ta'minlanadi. Biroq inson huquqlari nuqtayi nazaridan, ayniqsa qiynoqlar xavfi mavjud bo'lgan hollarda, bunday kafolatlarning faqat siyosiy tabiatga ega bo'lishi yetarli emasligi ta'kidlanadi.

Qiynoqlar va g'ayriinsoniy munosabatlardan himoya qilish xalqaro huquqda mutlaq xarakterga ega bo'lgan majburiyat hisoblanadi. BMTning Qiynoqlarga qarshi konvensiyasi va Yevropa inson huquqlari konvensiyasining 3-moddasi non-refoulement prinsipini mustahkamlab, shaxsni qiynoqlar xavfi mavjud bo'lgan davlatga topshirishni qat'iy taqiqlaydi⁶⁸. Ushbu prinsipga ko'ra, hatto milliy xavfsizlik yoki jiddiy jinoyatlar mavjud bo'lsa ham, davlat bunday topshiruvni amalga oshira olmaydi.

O'lim jazosi bilan bog'liq holatlarda ham shunga o'xshash yondashuv kuzatiladi. Yevropa inson huquqlari tizimida o'lim jazosi inson qadr-qimmatiga zid deb baholanadi va uni qo'llash ehtimoli mavjud bo'lgan davlatga ekstraditsiya faqat o'lim jazosi ijro etilmasligi to'g'risida aniq va ishonchli diplomatik kafolatlar berilgan taqdirda ko'rib chiqilishi mumkin.

Ekstraditsiya jarayonida qiynoqlar va o'lim jazosi qo'llanishi ehtimoli mavjud bo'lgan holatlar xalqaro huquqda eng keskin va muvohiq baholanadigan masalalardan biri hisoblanadi. Chunki ushbu xavflar inson huquqlarining mutlaq xarakterga ega normalari bilan bevosita to'qnash keladi. Zamonaviy xalqaro huquq tizimida qiynoqlar, shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala va jazolarga mutlaq taqiq qo'yilgan bo'lib, ushbu taqiqdan hech qanday istisno yoki chekinishga yo'l qo'yilmaydi.

Mazkur yondashuv, avvalo, non-refoulement prinsipi bilan bog'liq. Ushbu prinsipga ko'ra, davlat shaxsni boshqa davlatga topshirishi, chiqarib yuborishi yoki qaytarishi mumkin emas, agar topshiruv natijasida u qiynoqlarga, g'ayriinsoniy muomalaga yoki o'lim jazosi xavfiga duch kelishi ehtimoli mavjud bo'lsa. Non-refoulement prinsipi dastlab qochqinlar huquqi doirasida shakllangan bo'lsa-da, bugungi kunda u inson huquqlari huquqining umumiy va majburiy normasi sifatida tan olingan.

⁶⁷ Bassiouni M. Cherif. *International Extradition: United States Law and Practice*. Oxford University Press, 2014.

⁶⁸ United Nations Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984.

BMThing Qiynoqlarga qarshi konvensiyasi 3-moddasida ushbu prinsip aniq mustahkamlangan bo'lib, unda davlat shaxsni qiynoqlar xavfi mavjud bo'lgan davlatga topshirishdan tiyilishi shartligi belgilangan. Muhimi shundaki, mazkur norma shaxsning jinoyati og'irligi, milliy xavfsizlikka tahdidi yoki siyosiy manfaatlar bilan muvozanatlashtirilmaydi. Ya'ni qiynoqlardan himoya mutlaq huquq bo'lib, u boshqa manfaatlar bilan cheklanmaydi.

Yevropa inson huquqlari tizimida ham ushbu yondashuv qat'iy qo'llaniladi. Yevropa Inson huquqlari konvensiyasining 3-moddasi qiynoqlar va g'ayriinsoniy muomalani mutlaq taqiqlaydi. Yevropa Inson huquqlari sudi (ECHR) o'zining izchil amaliyotida ekstraditsiya qiluvchi davlat topshiruv natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan "oldindan ko'rinadigan oqibatlar" uchun xalqaro javobgarlikni saqlab qolishini ta'kidlab keladi. Demak, ekstraditsiya qiluvchi davlat boshqa davlat hududida sodir bo'ladigan huquqbuzarliklar uchun ham bilvosita javobgar bo'lishi mumkin.

Qiynoqlar xavfi bilan bir qatorda, o'lim jazosi bilan bog'liq holatlar ham ekstraditsiya huquqida alohida o'rin tutadi. Garchi o'lim jazosi xalqaro huquqda mutlaq taqiqlangan norma sifatida e'tirof etilmagan bo'lsa-da, Yevropa mintaqasida va inson huquqlariga asoslangan yondashuvda u inson qadr-qimmatiga zid jazo turi sifatida baholanadi. Shu sababli, o'lim jazosi mavjud bo'lgan davlatlarga ekstraditsiya masalasi keskin huquqiy cheklovlar bilan o'ralgan.

ECHRning Soering v. United Kingdom ishidagi pozitsiyasi bu borada burilish nuqtasi bo'ldi. Sud ushbu ishda AQShga ekstraditsiya qilinayotgan shaxs o'lim jazosi ijro etilishidan tashqari, "death row phenomenon", ya'ni o'lim jazosini kutish jarayonining uzoq davom etishi va psixologik azoblari g'ayriinsoniy munosabat sifatida baholanishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shu tariqa, Sud ekstraditsiyani nafaqat jazolash faktiga, balki jazolash jarayonining sharoitlariga ham huquqiy baho berish zarurligini ko'rsatdi.

Mazkur yondashuv ekstraditsiya amaliyotida diplomatik kafolatlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Davlatlar o'lim jazosi yoki qiynoqlar xavfi mavjud bo'lgan hollarda ekstraditsiyani amalga oshirish uchun diplomatik kafolatlarga murojaat qila boshladilar. Biroq ECHR ushbu kafolatlarni avtomatik ravishda yetarli himoya vositasi sifatida tan olmaydi. Sud kafolatlarning mazmuni, aniqligi, ijro mexanizmlari va kafolat bergan davlatning umumiy inson huquqlari holatini chuqur tahlil qiladi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ayniqsa tizimli qiynoqlar qo'llaniladigan yoki sud hokimiyati mustaqil bo'lmagan davlatlar tomonidan berilgan diplomatik kafolatlar katta shubha bilan baholanadi. Chunki bunday sharoitda kafolatlar ko'pincha faqat diplomatik hujjat darajasida qolib, real himoya mexanizmlariga ega bo'lmaydi. Shu sababli, ECHR o'z amaliyotida diplomatik kafolatlar inson huquqlarini himoya qilishning o'rnini bosa olmaydi, balki faqat istisno tariqasida va qat'iy shartlar asosida qabul qilinishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Ilmiy polemika doirasida ayrim mualliflar diplomatik kafolatlar orqali qiynoqlar va o'lim jazosi xavfini "boshqarish" mumkinligini ilgari sursa, boshqa olimlar bunday yondashuv inson huquqlarining mutlaq xarakteriga putur yetkazishini qayd etadi. Ularning fikricha, agar qiynoqlar real xavf sifatida mavjud bo'lsa, hech qanday kafolat bu xavfni bartaraf eta olmaydi va ekstraditsiya mutlaq taqiqlanishi lozim.

Shunday qilib, qiynoqlar va o'lim jazosi xavfi bo'lgan holatlar ekstraditsiya huquqining eng nozik va prinsipial sohasini tashkil etadi. Bu holatlarda davlatlar xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash manfaatlaridan qat'i nazar, inson qadr-qimmati va fundamental huquqlarni ustuvor qo'yishi shart. Zamonaviy xalqaro huquq yondashuviga ko'ra, ekstraditsiya samaradorligi hech qachon inson huquqlari hisobiga ta'minlanmasligi lozim.

Yevropa Inson huquqlari sudi (ECHR) diplomatik kafolatlar masalasiga ehtiyotkor va tanqidiy yondashuvi bilan ajralib turadi. Sud o'z amaliyotida diplomatik kafolatlarni avtomatik ravishda yetarli himoya vositasi sifatida qabul qilmaydi, balki ularning real va samarali ekanligini baholaydi. Ushbu baholashda Sud bir qator mezonlarga e'tibor qaratadi: kafolat bergan davlatdagi inson huquqlari holati, kafolatlarning aniqligi va konkretligi, monitoring mexanizmlarining mavjudligi hamda kafolatlarning buzilishi uchun javobgarlik mexanizmlari⁶⁹.

Masalan, *Soering v. United Kingdom* ishida Sud o'lim jazosi va "death row phenomenon" bilan bog'liq xavflarni inobatga olib, diplomatik kafolatlar bo'lmagan sharoitda ekstraditsiyani inson huquqlariga zid deb topgan⁷⁰. Keyingi amaliyotda, jumladan *Othman (Abu Qatada) v. United Kingdom* ishida Sud diplomatik kafolatlarni qabul qilgan bo'lsa-da, ularni juda batafsil va qat'iy shartlar asosida baholagan. Sudning fikricha, kafolatlar faqat qog'ozdagi va'da bo'lib qolmasligi, balki real nazorat va ijro mexanizmlariga ega bo'lishi lozim.

Ilmiy polemika nuqtayi nazaridan asosiy savol shundan iboratki, diplomatik kafolatlar haqiqatan ham inson huquqlarini himoya qila oladimi yoki ular ekstraditsiyani "oqlash" uchun ishlatiladigan siyosiy vositaga aylanib qolayaptimi. Ayrim mualliflar diplomatik kafolatlarni zarur pragmatik yechim sifatida baholab, ularni mutlaq taqiqlar va xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash o'rtasida muvozanatni ta'minlovchi vosita deb hisoblaydi⁷¹. Ularning fikricha, kafolatlar orqali davlatlar jinoyatchilarning jazodan qochib ketishini oldini olishi mumkin.

Boshqa olimlar esa diplomatik kafolatlarning xavfli precedentsial xarakterini ta'kidlab, ular non-refoulement prinsipini "yumshatish"ga olib kelayotganini tanqid qiladi. Amaliyotda kafolatlar ko'pincha mustaqil monitoring bilan ta'minlanmagan bo'lib, ularning buzilishi deyarli javobsiz qoladi. Bu esa diplomatik kafolatlarni inson

⁶⁹ European Court of Human Rights, *Othman (Abu Qatada) v. United Kingdom*, 2012.

⁷⁰ European Court of Human Rights, *Soering v. United Kingdom*, 1989.

⁷¹ Nowak M. *UN Convention against Torture: A Commentary*. Oxford University Press, 2008.

huquqlarini real himoya qiluvchi mexanizmdan ko'ra, siyosiy kompromiss vositasiga aylantirish xavfini kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, diplomatik kafolatlar ekstraditsiya jarayonida inson huquqlari va diplomatik manfaatlar o'rtasidagi murakkab muvozanatni aks ettiruvchi institutdir. Ular ayrim hollarda ekstraditsiyani huquqiy jihatdan maqbul qilish imkonini bersa-da, ularning samaradorligi har doim ham kafolatlanmagan. ECHR amaliyoti shuni ko'rsatadiki, diplomatik kafolatlar faqat qat'iy mezonlar, real monitoring va ishonchli huquqiy mexanizmlar mavjud bo'lgandagina qabul qilinishi mumkin. Aks holda, ular inson huquqlarini himoya qilish emas, balki siyosiy manfaatlarni ustun qo'yuvchi vositaga aylanib qolish xavfini tug'diradi. Shu sababli, zamonaviy xalqaro huquqda diplomatik kafolatlar ekstraditsiyaning muqarrar elementi emas, balki istisno tariqasida, ehtiyotkorlik bilan qo'llanilishi lozim bo'lgan mexanizm sifatida baholanishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bassiouni M. Cherif. International Extradition: United States Law and Practice. Oxford University Press, 2014.
2. United Nations Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984.
3. European Court of Human Rights, Othman (Abu Qatada) v. United Kingdom, 2012.
4. European Court of Human Rights, Soering v. United Kingdom, 1989.
5. Nowak M. UN Convention against Torture: A Commentary. Oxford University Press, 2008.